

Маральна-выхаваўчы патэнцыял Статутаў Вялікага княства Літоўскага

В.С.Болбас

(Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт),

І.С.Сычова

(СШ № 2 г. Мазыра)

Статут Вялікага княства Літоўскага — сусветна вядомы помнік прававой і асветніцкай думкі сярэднявечча, буйны дакумент эпохі, феномен духоўна-культурных і маральна-выхаваўчых традыцый беларускага народа. Яго вытокі тояцца ў звычайным праве, «Рускай праўдзе», язычніцкіх абрадах старажытных славян. У Статуце канцэнтравана паказана жыццё сярэднявечага чалавека — носьбіта традыцый сваёй сям’і, роду, этнасу, дзяржавы, заснаваных на прынцыпах агульначалавечай маралі.

Складальнікі дакумента, адукаваныя людзі свайго часу, абагульнілі дасягненні ў галіне права народаў старажытнасці, у прыватнасці рымлян. У Статуце ёсць спасылкі на Цыцэрона, Арыстоцеля, эпіграфы ўзяты з Бібліі. Афіцыйнымі крыніцамі Статута ВКЛ усіх трох рэдакцый (1529, 1566, 1588) з’яўляюцца дзяржаўныя дакументы і пастановы. Але асаблівая ўвага пры яго стварэнні надавалася народным традыцыям, якія сфарміравалі грамадскую свядомасць, значна ўплывалі на сямейна-бытавыя ўзаемаадносіны, сістэму паводзін, маральна-этычных прынцыпаў і каштоўнасцей. У адным з артыкулаў спецыяльна адзначаецца неабходнасць «вольности и звычаи добрие стародавние ховати и ни в чом того не нарушати» [1, с. 119].

Статут пачаў дзейнічаць пасля заключэння Люблінскай уніі (1569), якая прывяла да частковай, але гістарычна незваротнай страты Вялікім княствам Літоўскім сваёй самастойнасці. Вайсковай, нацыянальнай, рэлігійнай экспансіі народы княства супрацьпаставілі не толькі сілу зброі, але і магутны творчы патэнцыял. Калі сыходзіць з прынцыпаў цывілізацыйнай дынамікі А.Тойнбі, то гэта быў дастойны адказ на знешні выклік. Нездарма даследчыкі гісторыі права з розных краін адзінадушна называюць Статут ВКЛ найбольш дасканалым для свайго часу зводам законаў у Еўропе.

Працэс напісання Статута быў працяглы. На гэта не хапіла жыцця аднаго пакалення, склад статутавай камісіі, якая ўключала прадстаўнікоў розных канфесій, саслоўяў і павеатаў, неаднаразова змяняўся. Друкаваны тэкст Статута 1588 г. данёс да нас імёны дзяржаўных дзеячаў і мецэнатаў Астафія Багданавіча Валовіча і Льва Іванавіча Сапегі, пісара Габрыэля Войны. Праца над тэкстам зводу законаў і выданне яго за ўласныя сродкі ў Віленскай друкарні Мамонічаў абессмяроцілі імя Л.І.Сапегі, вылучыўшы яго сярод прадстаўнікоў іншых магнацкіх родаў, якія адстойвалі маёмасную, прававую і нацыянальную незалежнасць ВКЛ ад Кароны.

Арыстоцель называў чалавека грамадскай жывёлінай, надзеленай розумам, сцвярджаў, што толькі ў справядлівай дзяржаве ён фарміруецца як маральная істота. Л.Сапега зазначае: «Там бельлуа, а по-нашому дикое звера, пануе, где человек водлуг уподобанья своего владность свою ростегает. А где опять право або статут гору маеть, там сам бог всим владнеть» [1, с. 44]. Айчынны палітык развівае на нацыянальнай глебе ідэю антычнага філосафа аб тым, што найвышэйшая мэта дзяржавы і права — дапамагчы людзям дасягнуць дабрачыннасці, а праз гэта — шчасця. Выхаванне ж высакароднасці магчыма толькі пры наяўнасці добрых законаў і маральных правіл, якія ў сукупнасці

забяспечваюць панаванне справядлівасці. Беларускі асветнік зазначае, што людзі неаднолькавыя па сваіх схільнасцях, сіле інтэлекту. Не кожны імкнецца да дабрадзейных паводзін і самаўдасканалення. Таму і ўзнікае неабходнасць у пісаных законах, якія Леў Сапега параўноўвае з «удилом або монштуком» для непаслухмяных, сваявольных і неразумных грамадзян. На думку аўтара, бог так стварыў чалавечую натуру, каб «што ест почтывого, завжды удавал, а што непочтывого, абы се того выстерегал» [1, с. 44]. Збліжаючы ідэі маралі і права, асветнік у межах дзяржавы аддае перавагу праву і яго метадам: прымусу, пакаранню і страху перад ім, эканамічным санкцыям і г. д.

Закон, на думку Л.Сапегі, з'яўляецца суровым, але найбольш эфектыўным сродкам уздзеяння на асоб, якія цэняць матэрыяльны дабрабыт вышэй за маральныя каштоўнасці, нават вышэй за розум, бо не жадаюць абмяжоўваць свае амбіцыі. У людзей «своевольных и неукроточных» сваё разуменне справядлівасці, заўважае Л.Сапега, прыгадваючы гісторыю Рыма, дзе многія былі згодны жыць пад тыраніяй, каб мець перавагі, якія забяспечваюцца высокім сацыяльным становішчам і багаццем. Рымляне разумелі, што правіцель, нават самы жорсткі, суб'ектыўна адносіцца да чалавечых слабасцей, недахопаў і злачынстваў. Закон жа грунтуецца на прынцыпах справядлівасці («жебы на самой толко невинности живота и постереганью прав щасте свое человек садити мел» [1, с. 45]), з'яўляючыся сляпым і глухім да асабістых заслуг і якасцей. Ён прызваны ўстанавіць аднолькавы парадак для бедных і багатых, для прадстаўнікоў усіх саслоўяў — «обывателем всих станов». Гэты прынцып і быў абвешчаны ў Статуце, хаця рэалізоўваўся непаслядоўна. Л.Сапега зазначае, што дзяржава моцная толькі пры ўмове захавання справядлівасці: «абы тые за неучтивые sprawy свои слушное каранье, а цнотливые пристойную заплату относили» [1, с. 44]. Падканцлер ВКЛ упэўнены, што справядлівасць неабходна распаўсюджаць на ўсіх грамадзян, незалежна ад іх рэлігійных і маральных перакананняў. Кожны народ ва ўсталяванні справядлівасці павінен кіравацца розумам, правам, звычаямі і традыцыямі сваёй зямлі.

У «Звароце да ўсіх саслоўяў» аўтар падкрэслівае, што права існуе для абароны слабейшага ад уціску і гвалту, для таго, каб прыстойны чалавек вольна жыў на Айчыне, не баючыся за сваё добрае імя, здароўе і маёмасць. Адстойваюцца права «людзьмі звацца», асабістая і гра-

Валерыі Сяргеевіч Болбас у 1970 годзе скончыў механіка-матэматычны факультэт Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Працаваў настаўнікам, завучам, дырэктарам школ Акцябрскага раёна Гомельскай вобласці. У 1993 годзе абараніў кандыдацкую дысертацыю па гісторыі педагогікі Беларусі. З 1995 года працуе ў Мазырскім дзяржаўным педагогічным універсітэце на пасадах загадчыка кафедры педагогікі (1996), прарэктара па навуковай рабоце (1998), прарэктара па вучэбнай рабоце (2000).

Даследчык гісторыі педагогікі і народнай педагогікі Беларусі. Аўтар больш чым 100 навуковых прац, у тым ліку манаграфіі «Ідэі маральнага выхавання ў педагогічнай думцы Беларусі эпохі Адраджэння» (1998), двух вучэбных дапаможнікаў.

мадская значнасць кожнага чалавека, каштоўнасць мовы і культуры карэннага насельніцтва ВКЛ — «тубыльцаў».

Вялікую ролю ў распаўсюджванні правых і маральных ведаў асветнік адводзіць кнізе, друкаванаму слову, якое мае значныя перавагі над рукапіснымі зборнікамі. Л.Сапега зазначае, што той, хто не ведае законаў і нормаў супольнага жыцця і свабодай хваліцца, заслугоўвае асуджэння. Прыстойнаму чалавеку вывучэнне законаў неабходна для таго, каб «водлуг права писаного справовалсе, а никого не кривдил», пакрыўджанаму, каб ведаў, дзе «обороны и лекарства в кривде своей искати маеть» [1, с. 47]. Сапега лічыць, што выдаваць кнігі неабходна на дзяржаўнай (старабеларускай) мове, прызнае яе найважнейшым сродкам маральнага выхавання, бо толькі праз родную мову народ можа атрымаць праўдзівыя веды аб сваіх правах і абавязках, яна аб'ядноўвае прадстаўнікоў розных сацыяльных груп у адзіны этнас, далучае да здабыткаў папярэднікаў. Пазіцыя Л.Сапегі выказана ў наступным звароце да суайчыннікаў: «А если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые не об-

чым яким языком, але своим власным права списаныя маем и каждого часу, чаго нам потреба ку отпору всякое кривды, ведати можем» [1, с. 48].

Знаёмства са Статутам Вялікага княства ў значнай меры садзейнічала патрыятычнаму і грамадзянскаму выхаванню асобы, абуджала гонар і пачуццё чалавечай годнасці, любоў да сваёй зямлі і дзяржавы. Выхаваўчая накіраванасць прасочваецца ў артыкулах Статута, якія рэгламентавалі выкананне воінскіх абавязкаў і павіннасцей. Асноўны іх цяжар ускладаўся на вышэйшыя саслоўі: «вся шляхта поветовая повинни становитисе под хоруговьѹ» [1, с. 105]. Статут абавязваў баяр, рыцараў пастаянна быць гатовымі выступіць у паход, мець баявога каня і амуніцыю. У сваіх учынках яны кіраваліся рыцарскім кодэксам гонару, які меў на ўвазе наяўнасць добрай фізічнай загартоўкі і пэўных маральных якасцей. Маладыя шляхціцы спасцігалі асновы навук і нормы паводзін пры дварах багатых магнатаў, вучыліся за мяжой, рыхтаваліся да дзяржаўнай і вайскавай службы. Саслоўнае раздзяленне грамадства абумоўлівала і розны падыход да выхавання моладзі, саслоўную мараль. Аднак абарона роднай зямлі лічылася справай усеагульнай, пачэснай. У надзвычайных выпадках, у час вайны па рашэнні сойма збіралася апалчэнне, «рушенье посполитое», у якое ўступалі ўсе мужчыны, здольныя насіць зброю. Дэзерцірства асуджалася і нормама маралі, і пісаным правам: «хто бы з битвы утек таковый... именье и честь тратить» [1, с. 107]. Патрыятызм лічыўся асноўнай маральнай якасцю чалавека, аднак меў і матэрыяльнае выражэнне — праз клопат аб забеспячэнні войска. Напрыклад, Сцяпан Рыгоровіч Лавейка з Мазырскага павета са сваіх маёнткаў Тульгавічы, Кочышча, Зімовішчы, Барысаўшчыны, Міханавіч паставіў у войска ВКЛ «кони 3 збройно», «драбы 2 з ручницами» [3, с. 288], што было канкрэтным укладам у

агульную справу. Патрыятызм менавіта такога, прагматычнага, кшталту зацверджаны ў Статуце. У ім няма лірызму, уласцівага літаратуры і фальклору. Гэта сведчыць аб тым, што наш народ умее не толькі паэтычна ўслаўляць родную зямлю, але і рабіць на яе карысць канкрэтных справы, абараняць яе, праяўляючы цвёрдасць і непахіснасць. Нездарма выкананне воінскага абавязку спрадвечу звязана ў народным разуменні з паняццем мужчынскага гонару, з'яўляецца ўзорам для пераймання.

Гонар складальнікам Статута робяць артыкулы, дзе абвешчалася роўнасць прадстаўнікоў розных канфесій перад законам. Так фарміравалася талерантнасць, якую сёння даследчыкі называюць вызначальнай рысай характару беларусаў: «обещуем то собе сполне за нас и за потомки наши и на вечные часы под обовязком присеги, под верою, честью и сумнением нашим, иж, которые естесмо розни в вере, покой межы собою заховати, а для розное веры и отмены в костелах крови не проливать» [1, с. 113]. Такім чынам, тэарэтыкі права прызнавалі, што не веравызнанне, а маральныя якасці чалавека і яго ўчынкі вызначаюць каштоўнасць асобы, яе ролю ў грамадскім жыцці. У Статуце 1588 г. зроблена спроба аб'яднаць народы не па рэлігійнай, а па дзяржаўнай прыкмеце, дазволены шлюбы паміж прадстаўнікамі розных канфесій, чаго не было ў ранейшых рэдакцыях. Адзначым, што і сам Леў Сапега некалькі разоў мяняў веравызнанне, быў фундатарам і праваслаўных, і каталіцкіх, і уніяцкіх храмаў. Ён выступаў за кампраміс, асуджаў жорсткія метады міжканфесіянальнай барацьбы, вышэй за ўсё ставячы інтарэсы Айчыны.

Значная ўвага ў Статуце ўдзяляецца абароне чалавечай годнасці, захаванню шляхецкіх вольнасцей. Даследчыкі прававой думкі адзначаюць, што абвешчаная ў зводзе законаў роўнасць усіх перад законам мела абстрактны характар. На справе гэта была роўнасць сярод роўных, у межах сваёй сацыяльнай групы. Прычым людзей простага стану каралі за правапарушэнні больш строга, супраць чаго выступалі айчыннымя мысліцелі А.Волян, М.Літвін. Нават памер матэрыяльнага пакарання за забойства чалавека («галоўшчына») залежаў ад яго сацыяльнай прыналежнасці. «Галоўшчына» за забойства шляхціца складала 100 коп грошаў, «панцэрнага» слугі (чалавека, які нёс вайсковую службу, хоць і не належаў да шляхецкага саслоўя) — 60, цяглавога селяніна — 25, чаладніка — 20 коп грошаў і інш. Значным крокам напе-

Іна Сяргееўна Сычова скончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. З 1993 года працуе ў СШ № 2 г. Мазыра. З 2000 года — саіскальнік кафедры педагогікі Мазырскага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта. Даследуе гісторыю педагогікі Беларусі.

рад ва ўстанаўленні справядлівасці быў факт прызнання адказнасці шляхціца за забойства простага чалавека. Падобныя артыкулы з'явіліся ў заканадаўстве іншых краін значна пазней, напрыклад у Польшчы толькі ў 1768 г. [2, с. 249]. У Статуце падкрэслівалася, што «чалавек волны за жаден выступ в неволю вечную выдан быти не маеть» [1, с. 316]. Кожны чалавек, паводле Статута, мог разлічваць не толькі на вышэйшую, боскую, справядлівасць, але і на «слушное каранье» па законах сваёй краіны. Закон не лічыў пакаранне адзіным сродкам удасканалення чалавека і абвясчаў прэзумпцыю невінаватасці: усуд... склоннейший маеть быти ку вызволенью, нижли ку каранью» [1, с. 332]. Агаворвалася, што пакаранне не павінна абражаць асобу, яе годнасць: «то почтивости его шкодити не маеть» [1, с. 338]. Ацэньваўся асобы амаральны і супрацьпраўны ўчынак, а не чалавек у цэлым.

Сярэдневяковае права спрыяла выхаванню досыць гуманна адносін да непаўналетніх. За злачынства, учыненае чалавекам, які не дасягнуў 16-гадовага ўзросту, смяротная кара, катаванні не прысуджаліся. Ужываліся такія сродкі перавыхавання, як штраф, цялесныя пакаранні, «выслуга» — адпрацоўка за крадзеж. Непаўналетнія не валодалі поўнай прававой свабодай. Іх прадстаўнікамі на судзе выступалі бацькі або апекуны.

У раздзеле VI Статута, які ўключае 15 артыкулаў, падрабязна распрацавана сістэма апекі над непаўналетнімі. Дзяржаўны клопат накіраваны на захаванне маёмасці сірот, але падкрэсліваецца таксама неабходнасць выхавання і адукацыі дзяцей, прад'яўляюцца патрабаванні да дзелявых і маральных якасцей апекуноў. Фактычна ў юрыдычным дакуменце створаны ідэальны вобраз выхавацеля. У Статуце падкрэслівалася, што апекунамі могуць быць «не чужоземцы, але родичы того паньства Велико-го князьства Литовского, люди добрые, побожные, неутратные и добре оселье» [1, с. 226], каб захоўвалі набытую маёмасць і землі, выхоўвалі ў сірот любоў да свайго роду, айчыны. Вялікае значэнне надавалася асабістым якасцям апекуноў, іх уменню весці гаспадарку: «Теж опекун маеть быти не вельми зошлых лет, тот, который бы собою добре владнул и дом свой ростропне, опатрне справовал» [1, с. 226]. Апекаваць сірот маглі і жанчыны — «белые головы», але абавязкова замужнія, якія б мелі мужоў добрых, цнатлівых, набожных. Адпаведна такія якасці пажадана было развіваць і ў выха-

ванцаў метадам асабістага прыкладу, прывучэння да працы, беражлівасці. «А потым опекун, взявши дети, маеть их в добром, почтивом выхованью и науках мети и в достатку» [1, с. 227]. Згодна з Статутам, 9/10 ад гадовага прыбытку з маёмасці павінны былі выкарыстоўвацца «на выхованье и на науку детем» [1, с. 227], іншыя патрэбы. Дазваляўся выезд для набыцця адукацыі за мяжу. Апекуны прызначаліся па тэстаменце — завяшчанні бацькі. Перавага аддавалася сваякам па мужчынскай лініі — «близким по мечу», затым даходзіла чарга да сваякоў маці — «кровных по кудели», спачатку мужчын, а пры іх адсутнасці — замужніх жанчын. Маці маглі быць апякункай толькі па тэстаменце мужа. У многім гэта абумоўлівалася матэрыяльнымі інтарэсамі, правам спадчыны. Але ў заканадаўстве адзначалася: «Нижлы для лепшого и пилнейшего выхованья дети малые от матки своею до опекунов браны быти не мають, але мають зостати при матце: девка — до поиштыя ее замуж, а муцизна — до лет таких, в яких вжо на науку до школы давати годно, то ест до семи лет» [1, с. 219].

У Статуце быў вызначаны ўзрост, з якога чалавек лічыўся паўналетнім, — «лета зупольные»: для дзяўчат — 13, для юнакоў — 18 гадоў. Як бачым, дзяўчаты становіліся дарослымі значна раней, чым хлопцы. Паўналецце вызначалася не столькі маральнай сталасцю, колькі наступленнем шлюбнага ўзросту. Галоўным прызначэннем жанчыны было нараджэнне дзяцей, таму і адукацыя для дзяўчынак лічылася неабавязковай, яе замяняла хатняе выхаванне пад наглядом маці. Дзяржава працягвала клопат аб прававой абароне прыгожай палавіны чалавецтва, што з'яўлялася важным паказчыкам развіцця агульнай культуры грамадства. Выкраданне дзяўчат, прымус да шлюбу праследаваліся законам. Згвалтаванне ў большасці выпадкаў каралася смерцю. Але жанчына мела права выйсці замуж за гвалтаўніка, гэта было яе маральнае права і асабісты выбар. Па адным з артыкулаў цяжарная жанчына вызвалялася ад смяротнай кары да таго часу, пакуль не народзіць дзіця. Спецыяльна агаворвалася адказнасць за біццё і абразу цяжарнай жанчыны, шкоду, учыненую будучаму дзіцяці. У гэтых выпадках шырока ўжывалася царкоўнае пакаянне — як сродак адначасова і самавыхавання, і ўздзеяння калектыўнай думкі, своеасаблівы катарсіс, маральнае ачышчэнне праз сорам, усведамленне ўласнай віны. Царкоўныя нормы ў гэтым выпадку ўдала дапаўнялі прававыя і

грамадскія. У цэлым жа за злачыныствы супраць жанчын любога саслоўя прадугледжвалася больш жорсткае пакаранне, «галоўшчына» выплачвалася ў дваіным памеры. Можна сказаць, што жанчына расцэнывалася дзяржавай як своеасаблівая жывая каштоўнасць, патэнцыяльная маці будучых воінаў, палітыкаў, вучоных, земляробаў.

Матэрыяльная, сацыяльная, прававая адказнасць за сям'ю ўскладалася на мужчыну. Жонка і дзеці знаходзіліся пад уладай галавы сям'і. Але становішча жанчын не было бяспраўным. Жонка з'яўлялася гаспадыняй у хаце, а не парабчанкай, што замацоўвалася законам і традыцыямі праз сістэму ўзаемных матэрыяльных і маральных абавязкаў. Шлюбна-сямейныя адносіны рэгуляваў спецыяльны раздзел Статута «О праве посагу и о вене» [1, с. 213]. Вена — гэта 1/3 частка нерухомай маёмасці мужа, яго дар жонцы ў адказ на пасаг. Пасаг — «четвертая часть водлуг давных прав особливе на выправу девок замуж отложена без всякое разности, хотя бы их было и наболее або теж и одна» [1, с. 222]. У Статуце дэталёва вызначаны парадак запісу бацькам вена ад зяця. Настойліва праводзіцца думка аб неабходнасці юрыдычнага афармлення дамоўленасці, што ў выпадку смерці мужа, распаду сям'і гарантавала б жанчыне матэрыяльную і прававую аўтаномію. Найбольш правоў мелі ўдовы, у дачыненні да іх ужываўся выраз «сесть на вдовым столцу», які ўказваў на маёмасную і асабістую самастойнасць. Да разведзеных жанчын у грамадстве ставіліся з недаверам, сумняваліся ва ўстойлівасці іх маральных прынцыпаў. Але атрымаць развод (асабліва да другой паловы XVII ст., калі перамагла контррэфармацыя), па назіраннях даследчыкаў, было параўнальна лёгка. Такія справы прыносілі даход судовай адміністрацыі. І ўсё ж развод уяўляў хутчэй выключэнне, чым правіла. Жыццё грамадства засноўвалася на прынцыпе захавання сям'і, чаму садзейнічала і пісанае права. Афармленне вена, атрыманне пасагу, памер якіх агаворваўся ў час заручын, у сучасным жыцці можна параўнаць з заключэннем шлюбнага дагавору, аб мэтазгоднасці чаго ідуць спрэчкі. Як відаць, клопат аб матэрыяльным забеспячэнні сям'і, захаванні справядлівасці ў гэтым пытанні з'яўляецца адной з даўніх традыцый славянскіх народаў, паходзіць ад нормаў звычайнага права. І калі слова «пасаг» гучыць даволі сучасна, не выйшла з ужывання, то пра такую акалічнасць, як вена, палічылі за лепшае забыцца. Між тым яны спрыялі ўмацаван-

ню шлюбнага саюзу, павышэнню адказнасці за сям'ю, што актуальна ва ўсе часы.

Увогуле, за ўсе ўчынкi і дзеянні, якія маглі парушыць спакой сям'і, заканадаўства прадугледжвала вельмі строгае пакаранне. Як сведчаць друкаваныя крыніцы, зводнікам адразалі вушы, губы, выганялі з паселішчаў. Так, нават у сярэдзіне XVIII ст. падваявода Абуховіч загадаў абрэзаць вушы, нос і губы старой шляхціцы, якая адчыніла ў Навагрудку «тракцірню» і садзейнічала там «сустрэчам» [4, с. 281]. За «чужаложства» (пралюбадзейства) і мужчыны, і жанчыны караліся смерцю, яны апыналіся практычна па-за законам. Забаранялася ўтрыманне тайных корчмаў, якія заахвочвалі да ўжывання спіртнога, наносілі шкоду маральнаму і фізічнаму здароўю, пагражалі сямейнаму дабрабыту. П'яніц, людзей без пэўных заняткаў выганялі з гарадоў і мястэчак.

Менавіта сям'я, род, а не індывід з'яўляліся галоўнымі каштоўнасцямі сярэднявечавага грамадства. Такі падыход увогуле характэрны для большасці традыцыйных культур, у аснове якіх — ушанаванне мінулага, пакланенне прашчурам, бацькам. На Усходзе заўсёды больш даражылі продкамі, чым дзецьмі. Статут сведчыць, што падобная сітуацыя назіралася і ў сямейнабытавых адносінах беларусаў. Дзеці да выхаду замуж, жаніцьбы фактычна знаходзіліся ў поўнай уладзе бацькоў, не маглі без іх згоды ўзяць шлюб, бо пазбаўляліся маёмасці, не мелі права аспрэчваць рашэнне бацькі, калі ён не даў дачцэ пасагу: «отец ведал, якую милость и опатрность о добром детей своих мел чинити» [1, с. 217]. Нават за наўмыснае забойства ўласных дзяцей бацькам прызначалася не вельмі строгая кара: заключэнне на год і шэсць тыдняў у замкавай вежы і чатырохразовае царкоўнае пакаянне. Сын жа або дачка, якія паднялі руку на бацьку ці маці, трацілі гонар, маёнтак і «смерцю ганебною маець каран быти: по рынку возе чы, клеццами тело торгати, а потом в мех скуреный всадивши до него пса, кура, ужа, котку и тое все посполу в мех всадивши, и зашить и где наглубей до воды утопити» [1, с. 281]. Форма пакарання дахрысціянскага, язычніцкага, паходжання, якая хавае ў сабе сімвалічны сэнс (жах, пакутлівая смерць, ахвярапрынашэнне), была ў дадзеным выпадку ўзята складальнікамі Статута за аснову прававой нормы. Публічныя пакаранні праводзіліся з мэтай застрашыць патэнцыяльных злачынцаў, былі дзейным сродкам перавыхавання праз уздзеянне на псіхіку асобы. Падобныя метады, якія ўтрымлівалі пера-

жыткі старажытных вераванняў і абрадаў, выкарыстоўваліся і ў дзейнасці копнага суда — органа абшчыннага, народнага правасуддзя, які дзейнічаў на Беларусі да XVIII ст. Копны суд адбываўся на спецыяльным месцы — капавішчы, вяршыўся хутка, прычым над прадстаўнікмі ўсіх саслоўяў, быў заснаваны на нормах звычайнага права і патрабаваннях калектыўнай маралі, якія тут супадалі, складалі адно цэлае. Прыгаворы копнага суда абскарджанню не падлягалі, за іх правільнасцю сачылі копныя старцы — найбольш аўтарытэтныя знаўцы копнага права, а таксама прадстаўнікі судовай адміністрацыі. Тое, што дзейнасць копнага суда была ўзаконена Статутам, выразна выяўляе дзяржаўныя аксіялагічныя і выхаваўчыя прыярытэты: арыентацыю на ўласную законатворчасць, прынцыпы калектывізму, абшчыннасці.

Вышэйшай праявай негатыўнай маральна-прававой ацэнкі паводзін індывіда лічылася адрачэнне бацькоў ад дзяцей. Права прадугледжвала такую магчымасць у сямі выпадках. Напрыклад, калі сын або дачка «торгнулся рукою, ударыл або пхнул з гнева» [1, с. 250], пакінулі састарэлых бацькоў без ежы і дапамогі, захапілі і растрацілі маёмасць без згоды родных і інш. Адзначалася, што да амаральных учынкаў падштурхоўваюць зласлівасць, гнеў, сквапнасць. Адрачэнне бацькоў вяло да духоўнай ізаляцыі асобы, калектыўнага асуджэння. Грамадская думка, сіла слова выступалі надзейнымі рэгулятарамі паводзін індывіда, сродкамі перавыхавання і маральна-этычнага ўздзеяння.

Бацькі таксама мелі права адрачыся ад дачкі, якая вяла распутнае жыццё. Увага, якая надаецца ў Статуте гэтаму пытанню, пацвярджае, што да маральнасці жанчыны прад'яўляліся высокія патрабаванні. Незамужніх жанчын за наўмыснае забойства дзіцяці ці пазбаўленне ад плода каралі смерцю. Па назіраннях даследчыкаў, табу на падобныя дзеянні існуе ў многіх народаў. Лічылася, што пралітая кроў можа стаць прычынай вялікай засухі, прынесці шкоду ўсёй краіне, дасягнуць касмічных маштабаў. Такому падыходу спрыяла абогатварэнне прыроды, уласцівае нашым продкам. А ў больш позні час гэта сведчыла аб значнасці чалавечага жыцця, каштоўнасці для грамадства нават яшчэ не народжанага дзіцяці.

Але трэба адзначыць, што пазашлюбныя дзеці — «бенкарты» — становіліся ізгоямі, людзьмі ніжэйшага гатунку, усё жыццё вымушаны былі расплачвацца за амаральнасць ці жыццёвую няўдачу бацькоў. Незалежна ад са-

цыяльнага становішча, асабістых заслуг і якацей бенкарты прыраўноўваліся да людзей простага стану ці нават ставіліся ніжэй за іх: «Хто бы бенкарта забил, таковый от горла волен быти маеть» [1, с. 345]. Прычым да гэтай катэгорыі адносілася даволі значная колькасць асоб. Незаконнанароджанымі лічыліся дзеці, бацькі якіх былі кроўнымі (да чацвёртага калена) сваякмі. Такі шлюб скасоўваўся, а дзеці пазбаўляліся права на спадчыну. Калі ж мужчына меў пазашлюбных дзяцей, то яны, нават у выпадку смерці першай жонкі і шлюбу з іх маці, не прызнаваліся законнымі. Наяўнасць падобных артыкулаў сведчыць аб актуальнасці праблемы. Аднак вырашалася яна пераважна метадам забарон, шляхам прынясення індывіда ў ахвяру інтарэсам калектыву і традыцыйным правілам супольнага жыцця. Трэба прызнаць, што адмоўныя адносіны да пазашлюбных дзяцей не пераадолены і сёння, асабліва ў вясковым асяроддзі. І, нягледзячы на пэўныя негатыўныя праявы, у цэлым гэта станоўча ўздзейнічае на грамадскі побыт: з'яўляецца стрымліваючым фактарам для дарослых, ахоўвае правы дзяцей на выхаванне ў поўнай сям'і. Норма звычайнага права трывала замацавана ў свядомасці соцыуму як суровы, але справядлівы маральна-этычны завет продкаў, у якім праявілася іх дальнабачнасць у пытаннях выхавання.

Выкарыстанне прыродных багаццяў рэгуляваў 10-ы раздзел Статута, які мае назву «О пущу, о ловы, о дерево бортное, о озера и сеножати» [1, с. 269]. Дакумент сцвярджаў неабходнасць клапацілівых адносін да прыроды, дбайнага гаспадарання на зямлі. Тут знаходзім цікавыя звесткі аб жывёлах, птушках і раслінах, якія сёння сталі рэдкімі або ўвогуле зніклі, можама даведацца аб іх спрадвечных назвах, матэрыяльнай ацэнцы. Напрыклад, цана зубра складала 12 рублёў грошаў, ляся, аленя, лані — 6, мядзведзя, дзікага каня, рысі — 3 рублі грошаў і г. д. Каштоўнасць дрэў вызначалася ў залежнасці ад іх пароды і гаспадарчага прызначэння. Найбольш цаніліся дуб, бяроза, вяз, ясьень. Асобны артыкул Статута перасцерагае ад пажараў у лясах і пушчах, якія «дереву бортному, пчолам, зверу и птахом шкоду великую чыняют» [1, с. 275]. Адзначаецца, што пажары часта ўзнікаюць па віне пастухоў, паляўнічых, падарожнікаў, якія за сваю неабачлівасць і безгаспадарчасць павінны расплачвацца з «маетности своее».

Матэрыяльная адказнасць прадугледжвалася не толькі за пашкоджванне борцяў або

бавровых гонаў, якія мелі важнае значэнне ў гаспадарцы і гандлі, але і за разбурэнне сакалінага ці лебядзінага гнязда, лоўлю гэтых птушак. Сокалы маглі выкарыстоўвацца на паляванні, але ў цэлым відавочна, што гэта правая норма мае не толькі практычную, але і выхаваўчую, татэмна-родавую аснову. Нездарма і ў наш час у народзе існуе строгае забарона разбураць гнёзды ластавак, непакоіць буслоў. Цяжка сказаць, наколькі верыць сучасны чалавек, малы ці дарослы, у пагрозу застацца ад гэтага на ўсё жыццё рабым і непрыгожым, але бясспрэчна, што народныя прымхі такога кшталту фарміруюць правільныя паводзіны ў адносінах да ўсяго жывога, якія з часам становяцца асэнсаванымі. Такім чынам, метады калектыўнай адказнасці за захаванне навакольнага асяроддзя, распрацаваны ў звычайным праве і перадаваемы з пакалення ў пакаленне, паступова становіўся нормай паводзін і можа лічыцца перадумовай экалагічнага мыслення нашых дзён.

З 18 артыкулаў Статута 4 прысвечаны бортніцтву — найбольш старажытнаму промыслу ўсходніх славян, які вядомы з IX ст. Бортнікі здабывалі мёд для панскай гаспадаркі, мелі пэўныя перавагі перад іншымі катэгорыямі залежных сялян, нават «галоўшчына» за забойства бортніка была вышэй, чым за звычайнага цяглавога чалавека. Высока цаніліся і бортныя дрэвы, борці, якія пазначаліся спецыяльнымі знакамі — «знаменамі». За крадзеж пчаліных сем'яў прадугледжвалася смяротнае пакаранне. Гэта сведчыць аб вялікім значэнні промыслу ў гаспадарчым жыцці: пчалярства з'яўлялася крыніцай дабрабыту і матэрыяльнага дастатку для многіх сем'яў. У Статуце адзначаецца, што нярэдка бортныя дрэвы служылі сродкам разліку за даўгі, з-за іх узнікалі сваркі і спрэчкі паміж сялянамі: «иж пчолы для недостатку дани продаеть або по дочце дасть зятю дерево зо пчолами у чужое село» [1, с. 272]. Нават гаспадар пушчы не меў права чыніць шкоду бортнаму дрэву, яно ахоўвалася законам. У сваю чаргу і ўладальнік борцяў павінен быў захоўваць правілы паводзін у лесе: «собаки ему не брати, ани рогатины, ани жадное стрельбы, чым бы мел в з веру шкоду учынити» [1, с. 270].

Догляд пчол быў справай сямейнай, назапашаны ў ёй вопыт перадаваўся ад пакалення да пакалення. Гэты занятак садзейнічаў фарміраванню назіральнасці, цярплінасці, далікатнасці, умення адчуваць прыродныя рытмы. Акрамя таго, у славянскіх народаў пчаліны рой лічыўся сімвалам калектывізму, руплівай пра-

цы, разумнай арганізацыі жыцця. Айчынным мысліцелі розных эпох адзначалі, што гармонія ўзаемаадносін чалавека і прыроды — гэта гарантыя псіхалагічнага здароўя нацыі. Для паэта-гуманіста Міколы Гусоўскага лес, пушча — надзейны сродак маральнай і фізічнай загартоўкі асобы, майстэрня для спасціжэння рамесніцкіх навыкаў, школа вайсковай падрыхтоўкі для ратнікаў і адначасова храм духоўнасці. У паэме «Песня пра зубра», выдадзенай у 1523 г., паэт выказаўся супраць палявання дзеля забавы, бяздумнага знішчэння жывёльнага свету, ухваліў указ князя Вітаўта аб забароне палявання на самку і яе патомства. Сугучныя ідэі заканадаўча аформлены ў Статуце ВКЛ.

Статут як дакумент эпохі данёс да нас узоры адносін да чараўнікоў, знахараў, ведзьмаў — пасрэднікаў паміж чалавекам і таямнічымі, непазнанымі сіламі прыроды. Гэтыя адносіны маюць язычніцкія, дахрысціянскія вытокі. Даследчыкі адзначаюць, што на тэрыторыі Беларусі барацьба з ведзьмамі не набыла такога размаху, як у Заходняй Еўропе, але той факт, што чары прызнаны крымінальным злачынствам, сведчыць аб сур'ёзнасці гэтай не толькі прававой, але і маральна-этычнай, светапогляднай, выхаваўчай праблемы. Абвінавачаныя ў чарадзеі маглі быць пакараны дубцамі або прымушаны выплаціць прычыненую матэрыяльную страту. У ходзе працэсу дапускаліся трохразовыя катаванні, у выпадку доказу віны чараўнікам пагражала выгнанне або пакаранне смерцю. Цяжкае жыццё, людская пагарда чакала і членаў іх сямей. У летапісах і дакументах сустракаюцца апісанні судовых працэсаў над ведзьмакамі. Так, у квіце Крыштафа Нячкоўскага, вознага Браслаўскага павета, падрабязна расказваецца аб судзе над чараўнікамі ў вёсцы Магуны, які адбыўся 15—19 мая 1615 г. У сяле быў моцны падзеж скаціны. Абвінавацілі ў гэтым сялянку Зоф'ю, яе сына Гасюля і суседа Тумеля. Іх двойчы кідалі ў ваду, аднак яны не патанулі і на падставе гэтага былі прызнаны вінаватымі. Жанчына расказала, што мела чары і атручвала імі кароў і цялят, падсыпаючы ў траву на маладзіку. І па просьбе суда нават паказала гэтыя чары — місу канаплянага насення, якую хавала на гарышчы. Зоф'я паведаміла, што чары раз на год ажываюць, поўзаюць, раяцца, як пчолы, грызучы і колючы чалавечае цела і ў тую пару ўяўляюць небяспеку для жывых істот. Сын поўнасцю адмаўляў паказанні маці, абвінавачваў яе ў хлусні і здолеў уцячы, але яго злавілі ў лесе ў час сну. Сусед Тумель

не аспрэчаў прыгавору. Чараўнікі былі пакараны. Іх прывязалі да драбінаў за рукі і ногі і ўкінулі ў агонь [3, с. 546—549]. Такой была цана артыкулаў Статута, пабудаваных на забабонах, цемрашальстве. Падобныя працэсы наносілі вялікую шкоду маральнаму здароўю моладзі і ўсяго народа, абуджалі нізкія страстці, з'яўляліся злычынствам супраць жыцця і чалавечай годнасці, заахвочвалі даносы, культывавалі страх і насілле.

Між тым сямейна-бытавая і лекавая магія шырока бытавала сярод людзей і не лічылася нечым надзвычайным. Ёй карысталіся ў сваіх прафесійных занятках мельнікі, паляўнічыя, бортнікі, пастухі. Павер'і, замовы, гаданні нябачнымі ніцямі былі ўплецены ў жыццё прадстаўнікоў усіх узростаў, суправаджалі чалавека ад нараджэння да смерці, з'яўляліся часткай народнай культуры і традыцый, з якімі актыўна змагаліся хрысціянская царква і яе іерархі. Як бачым, не заўсёды адэкватнымі метадамі. Сучасная навука бачыць у народнай магіі не толькі адмоўныя, але і станоўчыя моманты: уздзеянне на свядомасць і псіхалагічная сіла слова, сувязь паміж жывой і нежывой прыродай, значнасць медыцынска-практычных

ведаў, назапашаных многімі пакаленнямі. У тэорыі выхавання ўздзеянне на чалавека павяр'яў, гаданняў і іншых ірацыянальных фактараў вывучана недастаткова, хаця даследчыкі народнай педагогікі не адмаўляюць іх эфектыўнасць як сродкаў інтэнсіфікацыі духоўнага жыцця асобы.

Статут ВКЛ з'яўляецца адной з найбольш аўтарытэтных крыніц для вывучэння самабытных звычаяў беларускага народа, іх трансфармацыі і ўзаемадзеяння са знешнімі ўплывамі. Аснова светапогляду народа і нормы яго жыцця з'явіліся своеасаблівай матрыцай і для пісанага права, і для маральна-этычных, выхаваўчых традыцый сярэднявечча. У Статуце закладзены асновы прававога, маральнага, эканамічнага, грамадзянскага і патрыятычнага выхавання. Ён дзейнічаў на Беларусі да 1840 г., рэгламентаваў жыццё многіх пакаленняў, пакінуўшы след у лёсе амаль кожнай сям'і, пра што сёння мы часам і не здагадаемся. Некаторыя палажэнні Статута сёння здаюцца архаічнымі, але нам не можа не імпававаць той факт, што вышэй за меркантильныя інтарэсы нашы продкі ставілі духоўнасць, калектывізм, адданасць роднай зямлі.

1. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. — Мн.: БелСЭ, 1989. — 573 с.
2. Юхо Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі / РІВШ БДУ. — Мн., 2000. — 352 с.
3. Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах: У 4 т. / АН БССР. — Мн., 1936. — Т. 1. — 675 с.
4. Мальдзіс А. Пра побыт і норавы нашых продкаў // І ажываюць спадчыны старонкі. — Мн.: Мастацкая літаратура, 1994. — С. 237—382.